

دانشگاه پیام نور

مرکز تهران

پایان نامه برای دریافت درجه کارشناسی ارشد

عنوان

پزشکی در عهد صفویه

استاد راهنما

جناب آقای دکتر محمد رضا نصیری

استاد مشاور

جناب آقای دکتر هوشنگ خسرو بیگی

پژوهشگر

زینب خاتون کردی

بهمن 1389

تقدیم

الحمد لله الذی هدینا لهذا وما كنا لنهتدی لولا ان هدینا ا...

تقدیم: به بزرگان طایفه ام، محمد رضا و محمدعلی کردی و کربلایی یوسفعلی آنان که در کودکیم از رشادت های یار محمد خان کردوزیرکی برادرش حسین خان کرد در جنگها برایم قصه گفته و شعرخوانده اند و به مادر بزرگ هایم که، صفا و صمیمیت و عشق را به من آموختند.

تقدیم : به پدرم مرد استوار رویاهایم ، که هنوز در هر غروب زمستان هرگاه آسمان شهرم پر از ابر میشود ، یاد کرسی و شاهنامه و مثنوی و گرمی صدای پدرم ذهنم را پر میکند . و مرا به دنیای کودکیم می برد .

تقدیم : به مادرم ، معلم لحظه هایم و روشنی بخش زندگیم ، که ، یادش ردیف گلدانهای گل حیاط خانه مان ، بوی عود و اسفند و چشمان مهربان و درخشانش ، را در این لحظه برایم تداعی میکند .

تقدیم : به معلمانم آقای اعلائی و آقای موجرلو و همه معلمان و استادان تاریخ که در محضرشان درس آموختم .

عزیزانی ، که به من درس زندگی آموختید و محبتتان را نثارم کردید و من جز رنج و زحمت چیزی برایتان نداشته ام . پس به رسم ادب دستانتان را می بوسم و این تحفه را تقدیم تان میکنم و برایتان طول عمری با عزت از خداوند متعال خواهانم . و برای آن عزیزانی که دار دنیا را وداع کرده اند آرزوی ترفیع درجات میکنم .

بی تردید نوشتن این مجموعه میسر نمی گردید اگر راهنمایی های ارزشمند استاد گرانمایم جناب آقای دکتر محمد رضا نصیری نبود ، استاد فرزانه ای که با جود داشتن آن همه مدارج علمی و بزرگی مقام ، وقت گرانقدر خود در اختیار این شاگرد کمترین می گذاشتند و با صبر و حوصله راهنمایم بودند و مساعدت ها و کمک های گرانبار استاد مشاورم جناب آقای دکتر هوشنگ خسرو بیگی که افتخار شاگردی ایشان تا آخر عمر مایه مباهات برایم خواهد بود .

سیاسگزارم از همسر گرامیم و فرزندانم علی، محمد، سارا و مجتبی که زمینه سفرهایم را برای شرکت در کلاس درس مهیا می کردند .

از پدر و مادرم که همیشه مشوق ادامه تحصیل فرزندانشان بودند . از خواهرانم و خانواده هایشان که در هر سفر جز زحمت برایشان چیزی نداشتیم . اما آنان همیشه با روی خندان در را برویم می گشودند و تجربیات خود را در اختیارم می نهادند .

سیاسگزارم از همکارانم در پیام نور مرکز بهشهر، مسئولینی که با مساعدت خود زمینه حضور در کلاس را برایم فراهم آوردند و آنانی با انجام بهینه کار، جور عدم حضور مرا به دوش کشیدند . علی الخصوص آقای علیرضا بیابانی که بیشترین زحمت را کشیدند. و دوستان همکلاسیم ، که تجارب خود را بی منت در اختیارم می نهادند .

سیاسگزارم از کارکنان کتابخانه دانشگاه پیام نور مرکز بهشهر ، جناب آقای نجفی و سرکار خانم قنبری ، کارکنان کتابخانه عمومی شهرستان بهشهر و کارکنان کتابخانه سازمان مرکزی دانشگاه پیامنور ، کتابخانه ملی و کتابخانه دانشگاه تهران که عزیزان کتابدار در هر زمان که مراجعه نمودم با مساعدت ، کمک شایانی در انجام تحقیقات این مجموعه داشته اند .

چکیده

در این مجموعه سعی بر آن است تا ، به چگونگی علم پزشکی در عهد صفویه پاسخ داده شود و نقش افکار علایق و تعصبات شاهان صفویه در رشد یا انحطاط پزشکی بیان گردد . طب صفویه دنباله رو طب اسلامی بوده ، و بر پایه ارکان اربعه ادامه یافته است . در دوره صفویه پزشکان نامداری چون بهاءالدوله نور بخشی و عماد الدین شیرازی زیسته اند که دارای ابتکارات و نو آوری بوده و نسبت به بیماری های تازه بوجود آمده در عصر خود مانند سفلیس و اعتیاد دست به تحقیق و تفحص زده اند . رسالات افیونه و آتشک از مهمترین رسالات تخصصی این دوره می باشد . دومین مورد چشمگیر در پزشکی این عصر تاثیر عقاید ، افکار و تعصبات شاهان صفوی می باشد که زمینه ساز رشد بسترهایی از پزشکی بر پایه نجوم ، پزشکی مذهبی ، آیین های شفا . در کنار پزشکی مدون می باشد . انواع شکل های جدید پزشکی باحمایت شاهان صفویه رشد بسیاری یافته و به عنوان رقیبی سر سخت برای پزشکی مدون گردیدند . عصر صفوی در دوران شروع شاهد جنگ های مداوم همسایگان سنی مذهب صفویان و تعدی و تجاوز دائم آنان به مرزها بود که زمینه دوستی شاهان صفویه و روابط بسیار حسنه آنان را با سرزمین هند فراهم آورد و در نتیجه ، این روابط حسنه مهاجرت فراوان پزشکان ایرانی به هند و بسط و گسترش علم پزشکی و زبان فارسی در آن دیار می باشد . مهاجرت پزشکان ایرانی و تالیف کتیب متعدد به زبان فارسی منجر به علمی شدن زبان فارسی در آن عصر گردید . بعدها گسترش زبان فارسی در هند منجر به پیدایش زبان اردو گردید . به همین دلیل امروزه ، کتب مانده از این دوره قابل استفاده ترین کتب برای محققان پزشکی سنتی می باشد . رگه هایی از پزشکی اروپایی با ورود میسونرهای مذهبی و گروه کرملیها در این عصر دیده می شود . در خاتمه می توان گفت پزشکی در دوره صفویه با وجود همه موانع و رقبا به آرامی رشد خود ادامه داد و توانست با پرورش تعداد زیادی پزشک و تالیفات و تحقیقات به زبان فارسی و نو آریها در این عرضه پزشکی ایران را زنده نگه دارد .

کلید واژه : پزشکی ، پزشک ، طب ، طبیب ، بیمار ، طب دوره صفویه ، صفویه

فهرست مطالب

1	فصل اول: کلیات تحقیق
2	مقدمه
4	تعریف مساله و بیان سوال اصلی
4	فرضیه
5	اهداف
6	روش انجام تحقیق
6	پیشینه تحقیق
7	نقد منابع و ماخذ
10	فصل دوم: زمینه های سیاسی صفویه
12	از شیخ صفی الدین تا شاه اسماعیل صفوی
15	سیاسی شدن طریقت
21	شاه تهماسب
24	شاه عباس نقطه اوج صفویه
26	از مرگ شاه عباس تا انقراض سلسه صفویه
34	فصل سوم: سیر تحولات پزشکی در ایران
35	پزشکی در ایران باستان
41	پزشکی پس از اسلام تا عصر صفوی
48	قرابادین یاعلم دارو شناسی

52	فصل چهارم: پزشکی در عصر صفویه
53	بخش اول: اساس طب صفوی
54	1-1-4 آموزشهای اسلامی
56	1-2-4 پایه های علم پزشکی در دوره صفویه
57	1-3-4 اصطلاحات پزشکی در عصر صفویه
66	بخش دوم: آموزش پزشکی
67	1-2-4 آموزش اصول علمی
69	2-2-4 مراحل آموزش
73	3-2-4 اجوزه - آموزش با زبان شعر
76	بخش سوم: بیماریها و درمان
77	1-3-4 بیماریهای رایج در جامعه عصر صفوی
88	2-3-4 انواع درمان
88	3-3-4 انواع دارو
98	4-3-4 درمان عملی و ابزار آن
107	5-3-4 مکانهای درمان
110	6-3-4 شربت خانه خیریه شاهی
111	7-3-4 شکل درمان
117	8-3-4 سلمانی ها درمانگران کوچه و بازار
120	بخش چهارم: پزشکان و تالیفات پزشکی
121	1-4 گروههای پزشکی در عصر صفوی
123	2-4 مقام پزشکان و گروههای پزشکی در دربار

127	3-4 پزشکان نامدار در عصر صفویه
137	4-4 پزشکان ایرانی درهند
139	5-4 تالیفات پزشکی
140	4-5-1 کتب خطی فارسی
141	چاپ کتب پزشکی درهند
147	فصل پنجم: تاثیر انگیزه های شاهان صفوی و روابط خارجی
148	بخش اول: علایق، افکار، تعصبات
149	5-1 علاقه شاهان صفوی به نجوم و طالع بینی
153	5-2 شکل های علم نجوم
158	5-3 افکار و تعصبات شاهان صفوی
162	5-4 پزشکی مذهبی
164	5-5 آیین های شفا
171	5-6 پزشکی خانگی
174	5-7 آفیون و پزشکی عصر صفوی
181	بخش دوم : امنیت، جنگها، اختلافات داخلی و خارجی و تاثیر روابط خارجی بر پزشکی عصر صفوی
183	هند سرزمین رویاها و قبله آمال ایرانیان
186	امنیت جامعه صفوی
187	جنگهای داخلی و خارجی
189	شورش نقطویان
190	اختلافات داخلی

198	شاه عباس ونقطویان
213	اروپائیان و پزشکی عصر صفوی
214	اولین اروپائیان
215	چگونگی ورود پزشکی اروپایی
220	تجزیه و تحلیل و نتیجه
230	منابع و ماخذ
19	جدول طول مدت سلطنت

فصل اول

کلیات تحقیق

بشر امروز در جایگاهی از علم و معرفت قرار گرفته است که ، با کمک تکنولوژی ، قادر به انجام خارق العادهترین اعمال ، در علوم مختلف می باشد . این پیشرفت در علم پزشکی نیز باعث شگفتی و حیرت می باشد . به کمک دستاوردهای نوین پزشکی روز دنیا و تکنولوژیهای وابسته به آن ، آدمی به سوی سلول درمانی پیش می رود و راحت تر به تشخیص بیماریها و نجات انسان از آن می پردازد . قرار داشتن در عصر فناوری و اطلاعات ، دسترسی به آخرین یافتههای علمی در دنیا را از سهولت برخوردار کرده است . این تبادل افکار در دستاوردهای علمی وسیله ای جهت ، سرعت بخشیدن به حرکت و پیشرفت روز افزون بشر در پزشکی و دیگر علوم می باشد .

ولی ، با وجود این همه پیشرفت در علم و فناوری و ساخت و ساز ، فراوان بیمارستانها و کلینیکهای مجهز به آخرین دستاوردهای علمی ، و اکسیناسیون کودکان از اولین روزهای تولد ، باز همه روزه شاهد کثرت تعداد بیماران و تنوع بیماریها نیز نسبت به گذشته می باشیم . وجود انواع بیماریهایی که در سنین مختلف و دوران جوانی به سراغ بشر امروزی می آید ، تنوع بیماریهای پوستی ، آلرژیها ، دردهای مفاصل ، قند ، فشارخون ، اوره ، انواع بیماریهای اعصاب و روان ، بیماریهای ناشی از اعتیاد ، رشد خودکشی ، انواع سرطان ، ایدز و بیماریهای نادر دیگری که چون قارچ در جامعه می روید . و مشکلات و معضلات فراوان اجتماعی ، علت کوتاهی طول عمر بشر گردیده است . امروزه مرگ افراد آدمی را در سنین مختلف تهدید میکند و مخصوص پیران و یا کودکان ضعیف نمی باشد . هر روزه شاهد پخش خبوهای گوناگون از آلودگیهای محیط زیست و نابودی جنگل ها و طبیعت ، و یا مرگ دسته جمعی حیوانات و نابودی گونه های مختلف آنان از رسانه های جهانی هستیم و چندی بعد نیز شاهد انتشار خبر بیماریهای جدید ناشی از این آلودگیها و به هم خوردگی اکوسیستم در جهان خواهیم بود . و متأسفانه درمان ، توسط پزشکی غالب ، بر جهان با استفاده از داروهای شیمیائی می باشد ، که خود مسبب بیماریهای دیگری می گردد .

می توان دریافت ، به هم خوردگی رابطه انسان با طبیعت او را آشفتگی و سر در گم کرده و روانه بیمارستانها ساخته و پشت درهای آزمایشگاهها و قرار گرفتن در زیر انواع اشعه ها و دستگاههای غول آسای پزشکی کرده است .

بشر امروز ، خسته است و به دنبال آرامش می گوید . و این خستگی بشر متمدن امروز را داشت تا دوباره به سوی تمدن پیشین خود برگردد ، و به سراغ پزشکیهای کهن که مهد آن در شرق می باشد برود این است که امروزه شاهد تحقیقات دوباره دانشمندان جهان غرب در طب سنتی جوامع بشری می باشیم . محققان ، به این نکته پی برده اند که دنیای پزشکی کهن که به فراموشی سپرده شده دارای زمینهای بسیاری جهت جستجو و تحقیق می باشد .

□ زندگی بشر همواره بر پایه تجارت می اچرخیده است و در این عصر که ارتباط و تجارت گسترده تر گشته ، شاهد رشد بسیار محصولات تجاری بهداشتی و آرایشی و داروهای درمانی با مارک تبلیغاتی استفاده از مواد طبیعی هستیم . غرب همان گونه

که با تحقیر علم پزشکی کهن ما آن را از خاطرمان زدود و با جایگزین کردن پزشکی مدرن ما را به خود نیازمند کرد. امروزه زودتر از ما، دست بکار شده و با استفاده از پزشکی سنتی ما، انواع داروها و مواد آرایشی و بهداشتی را به بازار جهان عرضه و آن را تسخیر کرده است. بوتاکس به عنوان یکی از بزرگترین موادی که دارای خواص طبی بوده و در ساخت داروها کاربرد دارد. زمانی به عنوان یکی از صادرات از ایران به کشورهای اروپایی میرفت و امروزه با فراموشی تجارب گذشته از وارد کنندگان آن می‌پاشیم.

هنگامی که به انواع لوسیونها، کرماها، و صابونها با نامهای خاویار، خرچنگ، حلزون و... می‌نگریم حتماً "با خود می‌گوییم که اینان چقدر وقت گذاشته و تفحص کرده‌اند، که به این نتایج رسیده‌اند. اما هنگامی که به کتاب قانون شیخ الرئیس مراجعه می‌کنیم، شاهد ارائه این راهکارها در رفع لک و یا روشنی پوست و غیره در سالهای بسیار پیش و در پزشکی سنتی خودمان، هستیم. چند سال پیش در رسانه‌ها شاهد پخش خبری پرسروصدا بودیم که دختر بچه‌ای در کردستان به جای اشک از چشمانش کریستال یا بلور بیرون می‌آید و این بیماری نادر در دنیای پزشکی سالها مجربترین پزشکان را به خود مشغول کرد. در حالی که در طب سنتی ما از این بیماری به عنوان برد نام برده شده و گفته می‌شود: "برد: و آن رطوبت و آبی غلیظ است که در پلک چشم گرد آید و فشرده گردد چون تگرگ" □ اگر پزشکی سنتی ما کنار گذارده نمی‌شد و پا به پای پزشکی مدرن رشد می‌کرد مطمئناً پزشکی کارآمدتری داشتیم.

پزشک امروزه کاملاً متکی به وسایل آزمایشگاهی گشته و قدرت تشخیص پزشکی بالینی گذشته را از دست داده است در گذشته طبیب حاذق بی آنکه بیمار را به آزمایشگاه بفرستد خود با دیدن ادرار و گرفتن نبض، بیماری را تشخیص می‌داد. چنانچه طب سنتی با همه تجاربی که داشته است دوباره بالنده شود تجربه و تشخیص پزشکی کهن در کنار ابزار تکنولوژی سودمندی بیشتری خواهد داشت. از دیگر مزایای رشد طب سنتی این است که در مبانی شناخت و درمان آن، آب و هوا، غذا و محیط اطراف در بوجود آمدن بیماری و درمان آن، نقشی موثر دارند. طب سنتی اگر با در نظر گرفتن همه امکانات به تشخیص و درمان بپردازد موفق‌تر عمل خواهد کرد. در مطالعه دوباره طب سنتی می‌توان به بسیاری از یافته‌های فراموش شده دست یافت. شما هنگامی که به مطالعه در طب سنتی می‌پردازید، از ریزبینی و دقت گذشتگان متعجب میشوید در طب سنتی تو گویی آب هوا و زمین موجودات زنده ایی هستند که انسان وظیفه دارد در حفظ و صحت آنان بکوشد و به نوعی طب سنتی، انسان را دوباره با طبیعت آشتی خواهد داد.

از دیگر مواردی که ما را ملزم به پژوهش دوباره در طب سنتی و شناخت پزشکان دوره گذشته می‌کند این است که، در همه جهان دانشمندان قدیمی ایرانی، تنها به عنوان دانشمندان دوره اسلامی شناخته شده‌اند و با پژوهش درباره آنان و معرفی این شخصیتها به جهان به عنوان دانشمندان ایرانی اسلامی رسالت ملی خود را نیز انجام خواهیم داد. میتوان گفت طب سنتی مظهر مشروعیت آداب و رسوم فرهنگی کشور ما می‌پا شد. دیگر اینکه جوانان با پی بردن به میزان علم گذشتگان به هویت خود پی برده، از بیگانه شیفتگی‌های خود را خواهند یافت.

در زمانی که جهان اولین قدمهای خود را در بازگشت به طبیعت برمی دارد . توفیقی بدست آمد تا پژوهشی در زمینه طب کهن ایران در آخرین سده اهای حیات خود یعنی دوران صفویه انجام گردد ، شاید راه امیدی و نقطه شروع ، سیر جدیدی از طب و نجات بیماران جهانی از همین سرزمین کهن آغاز گردد و مشوقی برای عزیزان دست‌اندرکار باشد .

تعریف مسأله و بیان سوالهای اصلی :

می‌توان گفت آدمی با درد متولد شد و پزشکی نیز با وجود درد ، جان گرفت . علم‌طب یا پزشکی تأثیری مستقیم بر زندگی بشر دارد و با توجه به تاریخ تمدن ایران این علم از مهمترین علوم در ایران باستان بوده است . هنگامی که دین زرتشت به عنوان دین بهی در ایران پذیرفته شد ، تمامی فرهنگ ایرانیان را در بر گرفت . این دین پر از دستورات بهداشتی و پیشگیری و درمان می‌باشد . پزشکی در ایران که با پایه‌های مذهبی آغاز شد ، در سده‌های بعدی دچار تحولات گوناگونی گردید ، اما همیشه در جهان پزشکان ایرانی از معتبرترین پزشکان محسوب می‌شدند . و سالها پزشکی جهان بر اساس کتابهای دو پزشک معروف ایرانی رازی و بوعلی بوده است . در این تحقیق به بررسی وضعیت پزشکی در دوره صفویه با در نظر گرفتن ابعاد مختلف آن و شاخص‌های پزشکی ، مانند : پزشکان ، تألیفات ، داروها ، آموزش طرز مداوا ، بیمارستانها ، پرداخته شده است . تا گوشه‌ای از جایگاه این علم در آن عصر روشن شود . و ضمن بررسی و پرداختن به چگونگی تغییر و تحولات علم پزشکی در دوره صفویه ، به این سوالات پاسخ داده شود .

1 - طب در دوره صفویه متأثر از چه منابعی بوده است ؟

2 - ویژگیهای بارز دانش پزشکی در دوران صفویه کدام است ؟

3 - افکار رهبران حکومتی ، علایق و تعصبات شاهان صفوی ، روابط خارجی ایران با همسایگان و اروپائیان چه تأثیری بر پزشکی در این دوره داشته است ؟

فرضیه :

در این تحقیق برای پاسخ به سوال اول این فرضیه ارائه شد که پایه‌های طب در دوره صفویه همان طب اسلامی بوده است . و پایه‌های علمی آن بر اساس طب قدیم یعنی ارکان اربعه بوده است . که در طی سالها توسط پزشکان بزرگی چون رازی و بوعلی گسترش بسیار یافت و در دوره صفویه به علت روند رو به رشد مهاجرت به هند طب هندی به طب ایرانی نزدیکتر شد و این دو بر هم تأثیر گذاشتند .

دومین فرضیه ، در بیان ویژگیهای بارز دانش پزشکی در ایران عصر صفوی رشد ، علم تنجیم که شاخه‌ای از نجوم می‌باشد و پزشکی مذهبی و آیین‌های شفا ، در کنار پزشکی

مدون رشد می‌یابند و بسترهایی با شکلی تازه‌ای از پزشکی را گسترش می‌دهند. رشد گسترده افیون در جامعه این عصر منجر به تغییر شکل مصرف داروهای بیهوشی و مسکن، به عنوان مواد سرگرمی و نوعی تفریح و با رواج گسترده آن، نوعی درمانی شروع شد. و مشکل افراد مبتلا به افیون به عنوان یک نوع بیماری تازه در جامعه مطرح گردید. پزشکان این دوره را می‌توان متعهد دانست. بطوریکه نسبت به بیماریهای تازه و معضلات اجتماعی که به سلامت جامعه آسیب می‌رساند حساس بوده‌اند. و سعی در ارائه راههای پیشگیری و درمان بوده‌اند رساله‌های آتشک و افیونه که هرکدام در خصوص دو بیماری که به نوعی معضل اجتماعی نیز محسوب می‌شدند، حاصل تلاش پزشکان این دوره می‌باشد.

سومین فرضیه: افکار حاکمان و علایق و تعصبات آنان در همه ابعاد جامعه تاثیر دارد در عصر صفویه تاثیر آن بر رشد دو ویژگی اشاره شده در فرضیه دوم و همچنین مهاجرت پزشکان ایرانی به هند بسیار واضح و چشمگیر می‌باشد.

اهداف:

- ۱- تدوین گوشه‌ایی از تاریخ کشور ایران.
- ۲- روشن شدن مسایل پزشکی و جایگاه آن در عصر صفویه.
- ۳- بازشناسی نکات مثبت و منفی، تغییر و تحولات علم پزشکی و کاربردهای آن در جامعه عصر صفویه.
- ۴- استفاده از تجارب گذشتگان.
- ۵- هویت بخشی به نسل جدید که با ابتکارات و نوآوری‌های اسلاف خود آشنا شده از بیگانه شیفتگی دور شوند.
- ۶- ارائه راهکاری جهت نزدیک شدن دوباره انسان به طبیعت باشد، که درمان همه ناخوشی‌های آدمی را خداوند در آن نهاده است.

روش انجام تحقیق:

در ابتداء نیاز بود تا هم با دوره صفویه و تحولات آن آشنا شد و هم طب سنتی ایران را شناخت. بنابراین با استفاده از روش کتابخانه‌ای و به صورت فیش برداری مطالعات اولیه انجام شد. فیش‌ها بر اساس موضوع و مورد، تنظیم و سپس تجزیه و تحلیل گردید.

روش و ابزار گردآوری اطلاعات:

کتابهایی که توسط تاریخ‌نگاران عصر صفوی نگاشته شده بود و هم چنین سفرنامه و خاطرات افرادی که در این دوره به ایران آمده بودند و کتابهای تاریخ پزشکی و کتابهای تخصصی طب سنتی و قرابادین‌ها مطالعه خاصه از کتابهایی که مستقیماً مرتبط با پزشکی عصر صفویه بوده‌اند و کتابهایی که دیگر نویسندگان معاصر با زحمت و دقت تحقیق و تفحص نمودند و به زبان امروزی به نگارش در آوردند در هر دو زمینه صفویه و پزشکی سنتی استفاده و مورد بررسی و مطالعه واقع گردید. و فیش برداری به شکل موضوعی انجام شد. سپس به ترتیب موضوع دسته‌بندی و نگارش گردید.

پیشینه تحقیق:

در رابطه با طب پزشکی در دوره صفویه کتابی کامل و خاص این دوره تدوین نگردیده است البته دکتر سیریل الگود کتابی با نام پزشکی در دوره صفویه دارد که در بخش اول این کتاب در حقیقت مشروح فصول ۱۴ و ۱۵ کتاب تاریخ پزشکی ایران را آورده است. و در بخش دوم پس از دستیابی نویسنده به یک کتاب خطی و مقالات جدید در جراحی در دوره صفویه اشاره می‌کند و در بخشی دیگر بنام طب زنان چنین مینویسد "مشکلترین قسمت کتاب حاضر از تحریر بخش سوم آن این بود زیرا هیچ کتابی راجع به ماما ئی و طب زنان از دوره صفویه وجود ندارد در تدوین مطالب این بخش من مجبور شدم از کتابهای قدیمی‌تری که راجع به این دو هستند بهره برداری کنم و این امر با توجه به اینکه ماماها و پزشکان زنان افراد بسیار محافظه کاری بودند روش کار خود را به ندرت تغییر می‌دادند چندان علمی نمی‌باشد".

به غیر این کتاب که بیشتر جنبه تاریخی دارد . کتاب یا پایان نامه‌ای در زمینه پزشکی صفویه نوشته نشده بود و در دایره المعارف‌های پزشکی نیز از کتاب تاریخ پزشکی ایران اثر دکتر سیریل الگود استفاده شده است .

نقد منابع و مآخذ :

در این تحقیق از سه دسته کتب استفاده گردید . ابتدا کتب تاریخی دسته اول دوره صفویه، از قرن دهم کتابهای تاریخی زیادی به زبان فارسی نگاشته شده است . که نویسندگان آن وقایع نگاران و یا منشیان دربار بودند . آنان رویدادها را به تفصیل می‌نوشتند به همین دلیل در این کتب می‌توان رونوشت کامل اسناد مکاتبات ، فرامین ، قراردادهای دید کتب این دوره از نظر نثر دارای استعارات و کنایات و مترادفات و صنایع بدیعی می‌باشند و می‌توان گفت از تکلف برخوردار است . وقایع نگاران تنها به ثبت وقایع می‌پرداختند و در این کتب تجربه و تحلیل وجود ندارد . در بیشتر این کتب اخبار با توصیف و تمجید شاهان و درباریان وابسته به حکومت می‌باشد . وصف جنگها و رشادتها با غلو فراوان و به طور کامل شرح داده شده است . شکار شاه ، غذا خوردن ؛لباس نو و همه اعمالی که به نشاط و شادی شاه و یا حتی فرار شاه به علت مثلاً ورود وبا به محلی دیگر با کلماتی که همه حکایت از کمال کامل شاه دارد آورده شده ، محمد یوسف واله قزوینی در خلد برین همه سوانح را نیز با کلمات سوگوار بیان میدارد اما در اکثر کتب از بیماریهای شاهان به طور کلی سخن گفته شده و شرحی آنچنان نمی‌توان یافت و در مرگهای افراد حکومت باید هر آنچه را دستور بوده ، بگویند و بنویسند . اما از کتبی چون در تاریخ شاه طهماسب و یا ذیل حبیب السیرو در هر فصل به شرح حال مشاهیر ایران هنرمندان فضلا و زمان مرگ پرداخته شده و تنها به معرفی کلی آنان پرداخته شده است . از کتب تاریخی این دوره تاریخ ایلچی نظام‌شاه تالیف خورشاه بن قبادالحسینی ، فتوحات شاهی تالیف ابراهیم امینی هروی که در هر دفتر پیروزیهای یک سال را شرح میدهد و منتخب التواریخ تالیف عبدالقادر بن ملوک شاه بداونی جلد ۳ منتخب التواریخ ملا عبدالباقر از ارزشمندترین کتب تاریخی دست اول در خصوص شناخت پزشکان عصر صفوی بود ، قصص الخاقانی تالیف ولی قلی بن داود و قلی شاملو، احسن التواریخ تالیف حسن بیک روملو ، لب التواریخ تالیف یحیی بن عبدالطیف الحسینی قزوینی ، سلسله النسب صفویه تالیف شیخ حسین بن شیخ ابدال وصفوه الصفا درویش توکلی بن اسماعیل بن حاجی محمد مشهور

به ابن بزاز جهت شناخت خاندان صفویه در زمینه سیاسی و مذهبی ، اجتماعی ، شناخت افکار علایق و تعصبات ، بهره زیادی گرفته شد .

از دیگر کتب منابع دست اول در دوره صفویه باید از سیاحتنامه ها نام برد . سیاحتنامه‌ها توسط بازرگان و جهانگردان و مبلغان مذهبی و سفیرانی که برای انجام ماموریت‌های سیاسی به ایران می‌آمدند نوشته شده‌اند.

بازرگانان و جهانگردانی که برای تجارت و بیشتر با هدف آشنایی با اوضاع و احوال کشور و بدست آوردن بازارهای تجاری و استفاده از ثروت‌های این سرزمین‌ها به مشرق مسافرت می‌کردند ، اولین نمایندگان کمپانی هندشرقی بوده‌اند . مبلغان مذهبی اولین گروه‌های پزشکی غربی بوده‌اند که به میان مردم رفته و به مداوای آنان می‌پرداختند تا بتوانند در دل مردم نفوذ پیدا کنند . کتب بازرگانانی چون شاردن براسستی دایره المعارفی از اوضاع اجتماعی ، و فرهنگ مردم ایران در عصر صفویه می‌باشد . و با توجه به دقت نظر نویسندگان این کتب که به وصف همه چیز از نوع لباس مردمان گرفته تا نژاد گوسفندان آنان و گیاهان محلی پرداخته شده خواننده واقعاً احساس می‌کند در حال سفر به آن عصر می‌باشد . لذا در بیان چگونگی شکل اجتماعی ، پزشکی در این عصر سفرنامه‌ها بهترین منبع دست اول بودند . زیرا کتب به زبان خود نویسندگان نگاشته می‌شد ، و از نظارت حکومت به دور بود . اما بعضی از آنان به علت تمایلات شدید مذهبی و یا غرور و خودبرتر بینی غربی دست به تحلیل و اظهار نظرهایی زده‌اند که واقع بینانه نمی‌باشد .

از سفرنامه‌های ونیزیان ، انتونی شرلی ، ژان باتیست تاورنیه ، کمپفر ، دن گارسیا ، اولئاریوس ، شاردن استفاده گردید . شاردن را میتوان مستشرقی که صداقت بیشتری نسبت به دیگر اروپائیان داشته نام برد .

در بیان چگونگی پزشکی عصر صفویه از کتب تاریخ پزشکی نویسندگان متعدد و پزشکی تالیف شده در عصر صفوی ، و قبل از آن ، برای بیان پایه‌های پزشکی این دوره و آشنایی با نحوه مداوا در این عصر ، اصطلاحات و ابزار و دیگر شاخص‌های بهره‌برداری گردید . کتب پزشکی مورد استفاده ، قانون در طب ، تحفه حکیم مومن ، قرابادین کبیر ذخیره خوارزمشاهی ، اکسیر اعظم ، هدایه المتعلمین فی الطب ، قانونچه در طب ، افیونه بودکتبی چون قرابادین‌ها عکس از چاپ سنگی بود و در چندین جلد از بیماری‌هایی بسیار و

راههای درمان آن نام می‌برد و که کاملاً شبیه به علم تشریح در کتب پزشکی این دوره بود و این همه دانش گذشتگانمان سبب شگفتی می‌گردد .

کتب تاریخی نویسندگان و مورخان معاصر ایرانی و اروپایی ، که با دقت و زحمت و دسته‌بندی موارد اجتماعی ، سیاسی ، دینی و فرهنگی و یا جنگی به تفحص در تحقیق در اوضاع عصر پرداخته‌اند و به عنوان منبع شناخت کلی و اولیه نسبت به این دوره نیز مورد استفاده قرار گرفت . دایره المعارف‌های پزشکی نیز از دیگر کتب قابل استفاده بوده‌اند که مطالب سودمندی داشته‌اند . و حتی جهت شناخت بیشتر نسبت به طب سنتی دوره‌های کارگاههای آموزش طب سنتی که توسط اساتید طب سنتی دانشکده طب سنتی در جهاد دانشگاهی برگزار گردید نیز گذرانده شد . در خاتمه این بخش یادآور می‌شود طریقه نوشتن کلمات در متون فارسی قدیم و ترجمه‌های متونی که در حدود چهل یا پنجاه سال قبل انجام شده مقداری با کلمات نوشتاری این دوره متفاوت است . که جهت حفظ امانت کلمات در بسیاری از متون به شکل قبل آورده شده که این امر گاه خواندن را بر خواننده متن دشوار می‌سازد که پیشاپیش عذرخواهی می‌شود .

فصل دوم
زمینه‌های سیاسی
صفویه

جدول طول مدت حکومت شاهان صفوی

مدت حکومت	شاهان سلسله صفوی
۹۳۰---۹۵۰	شاه اسماعیل اول
۹۳۰---۹۸۴	شاه طهماسب اول
۹۸۵---۹۸۴	شاه اسماعیل دوم
۱۰۳۸---۹۹۶	سلطان محمد خدا بنده
۱۰۳۸---۹۹۶	شاه عباس اول
۱۰۳۸---۱۰۵۲	شاه صفی
۱۰۵۲-۱۰۷۷	عباس دوم
۱۱۰۵--۱۰۷۷	شاه سلیمان
۱۱۰۶--۱۱۳۵	شاه سلطان حسین
۱۱۳۵--۱۱۴۴	طهماسب دوم

از شیخ صفی الدین تا شاه اسماعیل صفوی

هنگامی که قصد ، سخن گفتن و قضاوت ، از عملکرد گروهی و یا نهضت و انقلاب و یا حکومتی را در طول تاریخ داریم ، اگر می‌خواهیم که قضاوتی عادلانه ، و بدون از اعراض و نظرات شخصی و یا اطلاعات قبلی خود از آن دوره و یا آن حکومت و نهضت باشد ، باید دست به مطالعه دوباره زد . و با در نظر گرفتن ، اینکه اولین روزهای شروع حرکت ، در چه بعدی از زمان و موقعیت‌های جغرافیایی ، و در کدام سرزمین قرار داشته ، به بررسی چگونگی شروع اولین زمزمه‌های نهضت ، شخصیت رهبران ، و مبارزان و بوجودآوردگان واقعه و با در نظر گرفتن افکار و عقاید مردم آن زمان و یا به زبان دیگر بررسی ابعاد فرهنگی آن جامعه ، به حق قضاوت کنیم . لذا ما در این قسمت ، با بررسی شروع شکل‌گیری و چگونگی بوجود آمدن طریقت صفوی ، موقعیت جغرافیایی و نقش آن در پیشبرد طریقت ، شخصیت رهبران طریقت و افکار مردم در آن زمان نسبت به آنان ، علل تغییر شکل و تحول طریقت از جنبه مذهبی صرف ، به مذهبی و سیاسی شدن مبارزات و شکل‌گیری حکومت و بیان دوران به ثبوت رساندن حکومت اوج و اقتدار و پیشرفت سلسله بوجود آمده و چگونگی آفتها و افول آن به صورت اشاره‌ای کلی زمینه را جهت قضاوت و بررسی علم پزشکی در دوره صفویه آماده خواهد کرد .

ایرانیان ، در طول تاریخ در برابر اقوام بیگانه‌ای ، که به کشورشان حمله میکردند و در مبارزه با آنان از توازون قوا برخوردار نبودند و مقاومت را بی‌فایده می‌دیدند ، از دو حربه استفاده می‌کردند . که بررسی هر یک از آن دو حربه خود می‌تواند موضوع یک تحقیق گسترده باشد . آن دو حربه به این شرح بوده‌اند : ابتداء سکوت و به مرور قوم غالب را تحت نفوذ فرهنگی خود در آوردن . دومین مورد مهاجرت به سرزمینی که بتوانند فرهنگ خود را حفظ کنند و آن را زنده نگاه دارند . با یورش وحشیانه مغولان به ایران و گسترده‌گی این یورش ، در دوره‌های بعدی ، یعنی تیموریان که دامنه نفوذ اینان تا شام نیز کشیده شده بود . در جامعه علاوه بر نفوذ فرهنگی و تحت انقیاد آوردن این چادرنشینان و قصرنشین کردن آنان ، به صورت کلی شکل جدیدی از مبارزه نیز رشد یافت . و آن بوجود آمدن پایگاه‌های مبارزه مذهبی ، بنام خانقاه می‌باشد . مغولان به عرفا احترام می‌گذاشتند . و این خانقاها در مناطق مختلف دارای رهبران متفاوت بود . و به همین دلیل طریقت‌های مختلفی در جامعه وجود داشت . ولی خانقاه در آن زمان جایگاه جدیدی برای مقاومت غیرمستقیم بر علیه حاکمان وقت محسوب میشد . چرا که هر مرید پیرو ، بی‌چون